

B.G.MƏMMƏDOVA*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

DOI: 10.48652/s4141-1973-3444-y

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

DEKONSTRUKSIYA VƏ MƏTN PERMUTASIYASI – DİL KİMLİYİNİN İFADƏ FORMATI KİMİ*Açar sözlər: dekonstruksiya, dil kimliyi, Ə.Babayeva, A.S.Bayett, Z.Freyd, U.Şekspir.**Ключевые слова: деконструкция, языковая личность, А.Бабаева, А.С.Байетт, З.Фрейд, У.Шекспир.**Key words: deconstruction, language personality, A.Babayeva, A.S.Byatt, S.Freud, W.Shakespeare.*

Məlumdur ki, poststrukturalizmin konseptual qaynaqları sırasına yüksələ bilmiş dekonstruksiya (1, s.14) zamanla postmodern təhkiyənin ifadə formatlarından birinə də çevirilə bilmişdi. Belə ki, postmodernizm “ayın altında heç bir şeyin yeni olmadığı” fəlsəfəsindən çıxış etməklə bütün “yeni” mətnlərin dekonstruksiya uğramış “köhnə” mətnlər olması gerçəkliyini bəyan etmişdi. Bu mənada Derridanın özü də postmoderni təkrar dirçəliş, sonluqlu olanın təkrar refleksiya (dekonstruksiya olunub rekonstruksiya edilməsi kimi – B.M.) kimi qəbul edir (2, s.13) ki, bu da əslində postmodern koqnisiyasının nüvəsində dekonstruksiya modelinin kodlaşdırıldığını ortaya qoyur. Bu baxımdan dil kimliyi ideyası və konkret olaraq yaradıcı şəxslərin dil şəxsiyyəti həmin sonlu olan mətnlərin “reinkarnasi-yasında” müstəsna rol oynayan katalizatorlar olaraq xüsusi maraq yaradır.

Dekonstruksiyanın reallaşma formatından bəhs edərkən, Azərbaycan yazıçısı Ə.Babayevanın “Axtar, səsə məni” essesini xatırlatmaq yerinə düşərdi. İlk olaraq, onu qeyd edək ki, R.Yusifovun da diqqət çəkdiyi kimi, “postmodernizm ədəbi janr yox, müxtəlif ədəbi janrları, stilləri özündə birləşdirən geniş bir ədəbi hərəkətdir. *İntertekstuallıq*, haşiyəyə çıxma, imitasiya, eklektisizm, *dekonstruksiya postmodernizmin çoxlu sayda xarakteristikalarından bir neçəsidir*, amma postmodernizm həm də müxtəlif çox ciddi ədəbi janrları əhatə edir” (kursiv bizimdir. – B.M.) (3). Maraqlıdır ki, “*dekonstruksiyanı mətnin əvvəlki mətnlərlə və dövrünün mətnləri ilə dialoqu*” kimi dəyərləndirən Ə.Əsgərli onun (dekonstruksiyanın) postmodernizməqədərki Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələri üçün də yad olmadığına diqqət çəkir, hətta *H.Cavid yaradıcılığında da dekonstruksiyanın izləndiyini* bəyan edir. (Kursiv bizimdir – B.M.) (4, s.31; 33). Bu kontekstdə postmodernist yazar olmasa da, belə Ə.Babayevanın yaradıcılığında dekonstruksiya elementlərinin mövcudluğu heç də təəccüb doğurmur. Söhbət yazıçının adı çəkilən əsəri ilə müasir Azərbaycan lirik poeziyasının parlaq imzalarından sayılan Ruzigar Əfəndiyevanın (1947-2011) “Axtarma məni...” şeiri arasındakı “mətn dialoqundan” gedir. (Onu da qeyd edək ki, R.Əfəndiyevanın sözlərinə Şəfiqə Axundova tərəfindən mahni bəstələndiyindən, onun melodiyaya adaptasiya olunmuş variantında müəyyən fərqlər mövcuddur (müq. et: (5) və (6, s. 22).

“Axtar, səsə məni” essesi ilə “Axtarma məni” şeirinin birinin digərinin mətnin dekonstruksiya əsasında meydana gəlməsini təsdiqləyən aşağıdakı məqamlara diqqət yetirmək istərdik.

1) Mövzunun ortaq konseptə söykənməsi: hər iki halda əsərlər “Axtarış-arayış” konseptinə aiddirlər;

*Dolan bu dünyanı, get, dolan mənsiz,**Peşiman olsan da axtarma məni,**Odlanıb yansan da axtarma məni.*

Müqayisə edək:

“Gecələr ayla mürğü döyən, səhərlər günəşlə oyanan küçələri, evləri, bağları ələk-vələk edirsən. Yoldan ötənlərdən üzünə bəzən ümidlə, bəzən məyus-məyus baxırsan. Məni axtarırsan....Axtarma, dost...”

2) Birinci mətn nümunəsindəki *“Dünya”* makrokonsepti ikinci halda *“küçə, ev, bağ”* mikrokonseptlərlə əvəzlənmişdir.

3) obyektin – qarşı tərəfin emosional durumunu səciyyələndirən emosemiyalı vahid (feil), ikinci halda tərz-i-hərəkət səciyyələndirməsinin yer aldığı zərf + feil uzalaşması ilə əvəzlənir.

4) hər iki mətnin verilmiş parçalarında *“axtarma”* imperativi səsləndirilir.

5) hər iki əsərin sonlarına doğru konsept *“qadın-k kişi münasibətləri”* formatından genişlənərək yaradıcılıqla bağlı

Təqdim olunan mətnlərdən Ə.Babayevanın əssesinin daha öncəki mətnin dekonstruksiyası əsasında qələmə alındığını ehtimal etməyə əsas verən faktlara da diqqət edək:

1) Ə.Babayevanın *“Axtar, səsle məni”* əssesi onun 1977-ci ildə işıq üzü görmüş *“Hardasan dost, harada”* adlı kitabında nəşr edilmişdir. R.Əfəndiyevanın isə *“Axtarma məni”* seiri isə 1970-ci illərdə məşhur olmuş mahnının sözləridir¹.

2) Ə.Babayevanın mətnində R.Əfəndiyevanın mətnin *“təftişi”*, inkarı yer alır. Xatırladaq ki, S.Şərifovanın da qeyd etdiyi kimi, *“poetik nümunə dekonstruksiyaya məruz qaldıqda, bu zaman yeni yaradılan şeirin mətninin məzmununu ironik şəkildə ondan əvvəl yaradılmış şeirlərin məzmununun əksinə olur. Yeni yaradılmış poetik nümunənin məzmununu ədəbiyyata məlum şeirlərin mətninin məzmunu ilə əkslik təşkil edirlər* (kursiv bizimdir. – B.M.) (7). Eyni fikri nəsr formatındakı əsərlərə də şamil etmək mümkündür.

Məzmunun əksliyə, zidd mənə tutumuna köklənməsini izləyək:

Sənsiz harda olsam sən inləyəm mən

Ətrini alıram gülün ətrindən

Sürətin qəlbimdə nəğməni dilimdə

Peşiman olsan da axtarma məni

Odlanıb yansan da axtarma mən (R.Əfəndiyeva)

Müqayisə edək: *Getmə dost, ayaq saxla!..Bir ünvanım da var, qoy onu da deyim. Məni kitab səhifələrində axtar. Axı kitabın ömrü insanınkindən uzundur* (9, s.5). Hər iki halda arayışın *“son nöqtəsi”*, axtarılan obrazın *“istinadgahı”* yaradıcılığa gedib çıxır. Lakin R.Əfəndiyevanın *“axtarma”* – müraciətinin əksinə olaraq. Ə.Babayeva qarşı tərəfə *“axtar”* – imperativini dilə gətirir. Göründüyü kimi, Ə.Babayeva bu dekonstruksiya nümunəsində öz dil kimliyini ən geniş təzahür spektri ilə ortaya qoyur. Bu əssədə Ə.Babayeva üçün xarakterik olan konseptlər, yüksək işləklik tezliyi ilə seçilən leksik vahidlər təkrar-təkrar istifadə edilir. Əgər R.Əfəndiyevanın şeirində təbiət *“obrazı”* dağlarla kifayətləninirsə, Ə.Babayeva yaradıcılığı üçün xarakterik olan, Xəzər və Xəzri obrazlarına bir daha müraciət edir. Bu əssədə *Xəzər* hidronimindən 4 dəfə və *Xəzri* (3 dəfə) və *Gilavar* (2 dəfə) ventuonimlərindən (külək adından) dəfələrlə istifadə olunmuşdur. Müəllifin dil kimliyini açıqlayan digər məqam onun ata yurdu olan *Abşeronun* (Ə.Babayeva Mərdəkanda dünyaya gəlmişdir) adının da təbiət təsvirləri sırasında yer alması ilə bağlıdır. Əslən Bərdəli olan R.Əfəndiyevanın şeirindən fərqli olaraq, Ə.Babayevanın əssesindən Abşeronun obrazı *“oxunur”*.

İntertekstuallığa linqvistik aspektdən nəzər salan və onu müəllifi idiostili müstəvisində təhlil edən Y.V.Poventyevanın da qeyd etdiyi kimi, XX əsr humanitar elmi düşüncəsinin aparıcı simalarının (R.Bart, J.Janet, M.Riffeter və b.) qeyd etdikləri kimi, intertekstuallıq

¹ Mahnının ilk ifaçısı məhz, XX əsrin 60-70-ci illərində fəaliyyət göstərmiş xanəndə Ramiz Hacıyev idi (8)

mətnlərin dialoqundan başqa bir şey deyil. “İntertekstuallıq – dinamikadakı məhsuldarlıqdır, mətnlərin nəhayətsiz permutasiyasıdır, onların (mətnlərin) qarşılıqlı pərçimlənməsi, subyektiv şəkildə (dil və yazı vasitəsilə) bir mətndən sonsuz sayda digər mətnlərin tərməsidir. Postmodernizmdə Baxtin tərəfindən irəli sürülmüş dialogizm anlayışı daha hərfi və “əyaniləşmiş” fenomenə çevrilir” (10, s.113). Bu fikrin əyani nümunəsini A.S.Bayettin “Possession” romanındakı “The Threshold” pritchasında izləmək mümkündür. Belə ki, bir çox tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi, həmin pritcha-nağılı Z.Freydin 1913-cü ildə işıq üzü görmüş “Üç mücrü mövzusu” məqalələsinin təssüratı və birbaşa təsirlənməsilə qələmə alınmışdır (11). Digər tərəfdən Bayettin nağılında bilvasitə U.Şekspirin “Venesiyalı tacir” əsərində Porsiya ilə nikah uğrunda mübarizə süjeti ilə “səsləşmə”, aşkar allyuziya faktı izlənilir. Freydin qeydlərindən məlum olur, Şekspirin özü bu süjeti qədim Roma mədəniyyət irsindən, konkret olaraq “Gesta Romanorum” hekayələr toplusundakı rəvayətdən mənimsəmişdir. Freyd həmçinin mücrü seçimindəki günəş, ay və ulduz səciyyələndirməsinin eston eposu ilə bağlılığına da diqqət çəkmişdir (12, s. 212). O da məlumdur ki, bütövlükdə “Venesiyalı tacir” poemasında Giovanni Fiorentinonun 1378-ci ildə qələmə aldığı “Il Pecorone” əsərindən güclü təsirlənmə və mənimsəmələr mövcuddur (13). Bütün bu faktlar isə öz növbəsində bütün “dünyanın mətnləşdiyini” və əslində mətnlərin hamısının sonsuz və nəhayətsiz dialogizm üzərində nəşət tapması gerçəkliyini əyani şəkildə sübut edir. Konkret olaraq, postmodern ədəbiyyatın mətn dilinə nəzərən demək olar ki, doğurdan da, “postmodern mətn polifonikdir, çoxsəsli, çoxdillidir. Burada çoxlu fərqli semiotik sistemlərdən istifadə edilir. Postmodern əsərin dilini isə simulyakrların hibrid-sitatlı “fövqəldili” kimi dəyərləndirmək olar” (14, s. 65).

Bayett həmin pritcha-nağılda gənc cəngavərin üç gözəl qadın arasında etdiyi seçim zamanı rəhbər tutduğu motivi və həmin gözəllərinin özlərinin xarakteristikasında məhz Freydin məşhur məqaləsində ortaya qoyulmuş həqiqətlərdən təsirlənmişdir. Təhlillər bu pritcha-nağılın bilavasitə Freydin dəyərləndirdiyi arxetip süjetin dekonstruksiyasından başqa bir şey olmadığını deməyə əsas verir. Həmin dekonstruksiya formatını dəyərləndirmədən öncə qeyd edək ki, ümumiyyətlə A.S.Bayett yaradıcılığında Freyd psixoanalizindən ciddi şəkildə təsirlənməklə, ona predesent onim kimi dəfələrlə müraciət etmişdir:

We live in the truth of what Freud discovered. Whether or not we like it (15, s. 376). A.S.Bayett hətta romanda Z.Freydin 1937-ci ildə işıq üzü görmüş “Sonlu və nəhayətsiz analiz” əsərindən (sitat formatında) predesent fenomen şəklində; habelə əsərin adından isə predesent onim olaraq istifadə edilmişdir.

He used to quote Freud at me at six in the morning. Analysis Terminable and Interminable.(predesent onim. – B.M.) *He got up very early. He used to prance around the flat—with nothing on—quoting Freud saying that 'at no point in one's analytic work does one suffer more from a suspicion that one has been preaching to the winds than when one is trying to persuade a woman to abandon her wish for a p****...' (sitat formatlı intertekst – B.M.)—I don't think he—Freud—is right about that—but anyway—there was some thing intrinsically ridiculous about this silly shouting—before breakfast—letting it all hang out—I couldn't work* (15, s. 294-295).

Freyd mətnlərindən həm sərbəst şəkildə (yəni irəlidə izləyəcəyimiz dekonstruksiya formatlı allyuziya faktı olaraq), həm də birbaşa sitat kimi yararlanmış Bayettin psixoanalizin banisinə münasibətini onun adından predesent onim olaraq, 9 dəfə istifadə etməsi faktı əyaniləşdirir. Eyni bir roman çərçivəsində Freydin daha iki əsərindən (yuxarıda sadalanan iki araşdırmadan başqa, 1913-cü ildə işıq üzü görmüş “Totem və Tatu” əsərindən və 1938-ci ilə çap olunmuş “Psixoanaliz sxemləri” araşdırmasından) intertekst pərçimlənməyə yol verilmişdir (bax: (15, s.466; 484)). Bundan başqa, psixoanalizin banisi ilə qiyyəli dialoqa girən Bayett onun 1922-ci ildə işıq üzü görmüş “Meduzanın başı” əsərindən predesent fenomenə də yararlanmışdır. *"It's vague yet. It's to do with Melusina and Medusa and Freud's idea that the Medusa-head was a castration-fantasy, female sexuality, feared, not desired"* (15, s. 342).

Haqqında bəhs edilən süjetlərin “dialoqzmini” sübut edən liqnvistik faktlara diqqət edək:

1) Say faktoru (üç sayı): Hər üç əsərdə üçlü komponentdən seçim təsvir edilir;

2) Səciyyələndirmə faktoru: *qızıl, gümüş, qurğuşun* isimləri və ya aid nisbi sifətlər; habelə *gün, ay, ulduz* isimləri və ya əlaqədar nisbi sifətlər. Məsələn:

Therefore the lottery that he hath devised in these three chests of gold, silver, and lead, whereof who chooses his meaning, chooses you, will no doubt ne'er 36 be chosen by any rightly but one who you shall rightly love (16, s. 16-17).

And the first came in a golden glow, putting out gold-slipped feet from under a dress rich and stiff with cloth of gold and all manner of silk embroidery. And the cushion she bore was tissue of gold and the chased box shone like the vanishing sun herself with rich gold chasing and fretwork. The second was bright with silver like the light of the moon.... (15, s. 68)

3) Son seçim faktoru: hər üç halda seçim üçüncü variantın üzərinə düşür.

Dekonstruksiyada əvvəlki mətn variantını təkrar “redaktəsi”, dəyişimi və ironik inkarı nəzərdə tutulmasından çıxış etsək, analogi məqamları Bayettin romanında izləmiş olarıq.

1) “Venesiya tacir”də seçən tərəf qadın (varlı vərəsə Porsiya) seçilənlər isə müvafiq olaraq əks cins nümayəndələri olduğu halda, Bayettin nağılında gənc cəngəcavər üç xanım arasında seçim etməli olur.

2) Z.Freyd “Mücrü seçimi motivi” məqaləsində üçüncü seçimin “ölüm mələikə”liyi ilə əlaqədar olduğunu vurğulayır. Freyd bu üçlü seçimdə 1) qadın-ana, 2) qadın-dost; 3) qadın-ölüm mələikəsi (dağıdıcı, məhvedici qadın) arxip fərqləndirməsinin kodlaşdırıldığını qeyd edir (12, s. 216). Bundan fərqli olaraq, Bayettin cəngəvəri ölümü deyil, hüsuru seçir. Onun seçimi özlüyündə ölüm xəbərdarlığı daşımır. Bayettin cəngəvəri üçüncü bacı tərəfindən nə günəşi, nə ayı olan elə bir yerə götürülür ki, V.Lançikov və D.Pursevə görə, bu yer əbədlilik şahlığı kimi dəyərləndilə bilər. Bu isə tədqiqatçılara görə, artıq fərqli ssenarili reminisensiyadan danışmağa imkan verir (17). Deməli eynilə Ə.Babayevanın daha öncə nəzərdən keçirilən əsərində olduğu kimi burada, dekonstruksiya faktını təsbit etmək mümkündür.

“Mətnin oxunuşunda “dekonstruksiya” və “yazı” faktorlarını dil kimliyi nəzəriyyəsi aspektində dəyərləndirmiş dilçilərin haqlı olaraq bildirdiyi kimi, “ideyanın müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etdirilməsi naminə, onun digər ölçü, qiymətləndirmə fəzalarına keçid etməsi üçün mətnin dəyişdirilməsi qaçınılmazdır. Məhz, bu da dekonstruksiyanın məqsədini təşkil edir”. Bu mənada təsadüfi deyil ki, Derridanın özü dekonstruksiya təhlilinin əsası olaraq, (metaforaların alt layına nüfuz edə biləcə, söz-anlayışların analitik fərqləndirməsini, sematik strukturlaşmasını mümkün edə biləcək) liqnvistikanın nəzərdən keçirilməsini məqsəduyğun hesab etmişdir (18, s. 218; 220).

Göründüyü kimi, dekonstruksiya formatı eyni “başlangıç mətnin” fərqli interpretasiyalarının təqdim edilməsi baxımından dil kimliyinin reallaşma modellərinin tədqiqi üçün xüsusi maraq kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Маньковская Н. Б. Эстетика постмодернизма. СПб.: Алетея, 2000. 347 с.
2. Дerrida, Ж. Письмо и различие, М.: Академический проект, 2000. 492 с.
3. Yusifoğlu R. Postmodernizm və onun nəzəri-estetik prinsipləri // Manera. Ədəbiyyat və mədəniyyət portalı, 5 sentyabr 2016, <https://manera.az/edebiyat/2741-postmodernizm-ve-onun-nezeri-estetik-prinsipleri-maneraaz.html>
4. Əsgərli Ə. Modernizm və postmodernizmə münasibət haqqında // Poetika.izm, s.30-40, http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2017_1075.pdf

5. Sevimli mahnılarımız... <https://www.disput.az/topic/126222-sevimli-mahnilarimiz/>
6. Rüstəmxanlı S. Kitablar, talelər: sonu görünməyən yol // 525-ci qəzet.- 2013. 7 dekabr. S.22. https://525.az/site/?name=xeber&news_id=13973#gsc.tab=0
7. Şərifova S. Azərbaycan postmodern poeziyası – Salidə Şərifova 20 Sentyabr 2017 <http://senet.az/az%C9%99rbaycan-postmodern-poeziyasi-salid%C9%99-s%C9%99rifova/>
8. Mehdizadə İ. Demə ki, yadımdan çıxdın (“Duyğular” silsiləsindən) // 525-ci qəzet. 2012. 13 oktyabr. S.25. <http://anl.az/down/meqale/525/2012/oktyabr/268478.htm>
9. Babayeva Ə. Haradasan, dost, harada. Bakı: Gənclik, 1977, 408 s.
10. Поветьева Е.В. Лингвистический взгляд на интертекстуальность как доминанту идиостиля автора на примере прецедентного имени // Вестник Сам.ГУ., 2013, № 2 (103), с.113-117 <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvisticheskiy-vzglyad-na-intertekstualnost-kak-dominantuidiostilya-avtora-na-primere-pretседentnogo-imeni>
11. Alexa Alfer, Amy J. Edwards de Campos Manchester University Press, 16 oct 2012 г., 202 pp. <https://books.google.az/books?id=GrDJCgAAQBAJ&pg=PA107&lpg=PA107&dq=Note,+for+example,+By>
12. Фрейд З. Мотив выбора ларца (1913) // Фрейд З. Художник и фантазирование (сборник работ), М.: Республика, 1995. стр. 212-217
13. Il Pecorone, an Italian source for The Merchant of Venice <https://www.bl.uk/collection-items/il-pecorone-an-italian-source-for-the-merchant-of-venice>
14. Курицын В.Н., Кузнецов С.Ю., И.С. Скоропанова Русская постмодернистская литература: Учеб. пособие., 3-е изд., изд., и доп. М.: Флинта: Наука, 2001., 608 с.
15. Wyatt A.S. Possession: A Romance, New York: Random House. Inc., 1990, 576 pp.
16. Shakespeare W. The Merchant of Venice, New Haven and London: Yale University Press, 2006, 206 pp., 16-17
17. Ланчикова В. и Псурцева Д. Послесловие переводчика // «А.С. Байет. Обладать»: Торнтон и Сагден; Москва; 2016 https://www.e-reading.club/chapter.php/3880/65/Baiiett_-_Obladat%27.html
18. Усовская Э.А. «Деконструкция» и «письмо» в прочтении текста (С.218-220) // Языковая личность и эффективная коммуникация в современном поликультурном мире, Минск: Изд. центр БГУ, 2016.

Б.Г.Мамедова

Деконструкция и пермутация текста – как формат реализации языковой личности
Резюме

В статье исследуется проблема деконструкции и пермутации текста, как формат реализации языковой личности. Становится известно то, что формат деконструкции не только предоставляет на суд читателя новый вариант интерпретации одного и того же текстового материала, а также дает возможность отследить особенности и специфики автора, то есть данной языковой личности. В рамках данной статьи исследуется факты деконструкции текста сделанной А.Бабаевой на основе известного стихотворения Р.Ефендиевой. А также в статье исследуются лингвистические особенности деконструкции текстов принадлежащих перу бессмертного У.Шекспира и З.Фрейда, имеющих место в романе А.С.Байетт «Обладать» (в рамках сказки «Предел»).

B.G.Mammadova

Deconstruction and Text Permutation
as a Format of Expression of Language Personality
Summary

In this article deconstruction and text permutation are dealt with one of the important formats representing language personality. The format of deconstruction acquires a special interest for exploration of the realizing models of language personality from the point of view of presenting different interpretations of the same “introductory text”. The pursuance of the text permutation allows to confirm “hiding” of language personality in each interpretation alongside with the presentation of the reality of

“the world’s becoming a text” (J.Derrida). In this article one of Azerbaijan writers and A.Babayeva’s colleague R.Efendiyeva’s deconstruction of the text of the poem is studied, as well as the linguistic nature of the deconstruction elements from W.Shakespeare’s and S. Freud’s works existing in the tale of “The Threshold” in the novel of “Possession” by A.S.Byatt have been analyzed.

Rəyçi: filol.e.d., prof. A.Y.Məmmədov

Redaksiyaya daxil olub: 16.08.2022